

Серія «Справжня історія»
заснована 2018 року

Художник-оформлювач
Ганна Проніна

Водотика Т.

В62 Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст. / Тетяна Водотика; худож.-оформлювач Ганна Проніна. — Харків: Фоліо, 2020. — 235 с.: іл. — (Справжня історія).

ISBN 978-966-03-8514-6

(Справжня історія).

ISBN 978-966-03-8934-2

Ця книжка про історії людей, вдача та праця яких надихають і сьогодні. Маючи різні освіту й походження, багато хто з них пішов наперекір долі. Вони були з різних куточків України: Харкова, Херсона, Києва, Одеси, Катеринослава, Єлисаветграда — заробити можна було всюди, а на історіях побудови бізнес-імперій можна навчатися у підприємців XIX ст. і сьогодні.

Підприємці нової генерації, що самі себе зробили, змінюючи світ довкола себе, творили не лише промислові підприємства чи потужні фінансові імперії, а й традиції меценатства та доброчинності, нехай і політично вмотивовані.

Особисті історії покажуть ці масштабні процеси зсередини, допоможуть зрозуміти реальних людей, які помилялися, були слабкими, обирали негідних партнерів, неправильно оцінювали власні можливості й перспективи. Так, деякі з них побачили крах своїх дітищ. Не всі історії мають щасливий кінець, але всі вони про віру, успіх, натхнення та спадок.

Спадок бізнесменів XIX ст. ми бачимо й сьогодні: старі корпуси фабрик і заводів у Харкові, Києві, Дніпрі. Це їхні музейні колекції й будівлі громадських споруд, які вони профінансували. Врешті, успіх цих підприємців став успіхом і надбанням України в історичній ретроспективі. Саме тому їх іменами названо вулиці в різних куточках нашої держави — це повернення після незаслуженого забуття в радянську добу.

Книжка по-новому покаже читачам історію України XIX ст., допоможе уявити її через розповіді про перипетії на шляху до створення успішних підприємств і визнання.

УДК 658+94(477)

© Т. Водотика, 2020
© Ганна Проніна, художнє оформлення,
2020
© Видавництво «Фоліо», марка серії,
2018

ISBN 978-966-03-8514-6
(Справжня історія)
ISBN 978-966-03-8934-2

ЗМІСТ

Інтро.....	5
Контексти та моделі підприємництва у другій половині XIX — на початку XX століття.....	7
РОДИННА ФІРМА	38
Цукрові піонери: Яхненки й Симиренко.....	39
Наступне цукрове покоління: Терещенки.....	50
Родина Бродських: солодкий бізнес — гірке забуття.....	66
Власний шлях у нафтовому бізнесі. Хаїм Каган.....	81
ІМПОРТОВАНІ/НАТУРАЛІЗОВАНІ ТАЛАНТИ	90
Грецький десант. Теодорос і Перикл Родоканакіс.....	91
Грецький десант — 2. Родина Раллі.....	103
Рід Фальц-Фейнів: землевласники, лобісти, засновники Асканії-Нова, «королі вівчарства».....	112
Родина Вадонів. Французи в місті солодких снів.....	129
Брати-засновники Роберт і Томас Ельворті.....	139
ОДИНИЧНИЙ УСПІХ	153
Полякови: один залізничний король і два банкіри.....	154

Медіатор, промотор і любитель технічних цікавинок	
Марголін Давид Семенович	165
Ілюстратор спогадів. Стефан Кульженко	174
З кадетів у підприємці. Микола фон Дітмар	186

ЛОЖКА ДЬОГТЮ	201
--------------------	-----

Автор «придніпровського чуда». Олександр Поль	202
---	-----

Олексій Алчевський. Купець, банкір, промисловець, самогубець	217
---	-----

Від автора	232
------------------	-----

ІНТРО

Друга половина XIX — початок XX ст. — дуже цікавий час. Це був час змін і можливостей для одних, подекуди ціною страждань і втрат інших. Це сьогодні на часі згадувати підприємців, а якихось 30 років тому героїв цієї книжки інакше як пригноблювачами й експлуаторами робітничого класу, який жив і мріяв про революцію та диктатуру пролетаріату, не називали.

Утім, не все так однозначно. Підприємництво — теж праця, і до того ж важка, психологічно виснажлива, ризикована й витратна. І за цю роботу геть не обов'язково наприкінці місяця прийде зарплата — це робота з набагато більшою мірою відповідальності не лише за себе, а й за своїх працівників, із набагато більшою інтелектуальною складовою праці взагалі. Ці люди, інтелектом і працею яких багато в чому створено промисловий потенціал України, довгий час були незаслужено забуті. Тепер же вони повертаються із забуття. Те, як швидко це станеться, звісно, залежить від локальних громад, але поштовх було надано декомунізаційними процесами. Щоправда, нам все ще невідомо, щоб вулицю перейменували з імені робітника й революціонера, який боровся з пригноблювачами-буржуями, на ім'я підприємця, який давав цьому робітнику роботу й зарплату.

Під цією палітуркою — кілька історій успіху з різних регіонів України — Харків (Микола фон Дітмар, Олексій Алчевський), Херсон (родина Вадонів), Київ, Одеса, Катеринослав. Українські землі були простором можливостей, а історіями побудови успішного бізнесу й навіть бізнес-імперій можна і слід пишатися не менше, ніж бойовим шляхом Українських січових стрільців. Понад те — у підприємців XIX ст. можна навчатися як хорошого, так і того, як не слід чинити.

КОНТЕКСТИ ТА МОДЕЛІ ПІДПРИЄМНИЦТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Почати розповідь про історії успіху підприємців у ХІХ ст. варто, мабуть, із пояснення — що таке підприємництво взагалі та яким воно могло бути в ХІХ ст. зокрема. Які чинники впливали на формування й розвиток підприємців як соціального прошарку? Звідки взялися ці історії успіху, та завдяки чому вони стали реальними?

Контекст: такі різні зміни

Російська імперія в кінці 1850-х років опинилась у вельми неприємній ситуації вибору. Найбільша у Європі армія, на якій базувалась імперська могутність, програла Кримську війну 1853–1856 рр. — через технічну відсталість, кричущу неефективність керування, відсутність модерних комунікацій (на той час це були залізниця й телеграф). Тож стало очевидним — якщо імперія хоче вижити, вона мусить змінитися, модернізуватися й наново інкорпоруватись у модерний світовий економічний, соціальний і політичний порядок.

Світ стрімко змінювався. Швидкості руху товарів, людей, ідей, цінностей та інформації карколомно зростали, ринки й спеціалізації зазнавали змін. Індустріальна економічна машина потребувала простору, рейок, мастила, робочих рук і споживачів. Чи розуміла ці потреби влада? Однозначно так.

Одним з інструментів досягнення поставлених цілей були засновницькі й інституційні інструменти. Уряд віддав у приватні руки багато ключових вузлів в економіці — будівництво залізниць, наприклад. Спочатку все було чудово, а згодом з'ясувалося — то тарифи завищені, то розклад не має нічого спільного з реальністю. Врешті залізниці довелося викуповувати у приватних власників. Так само на підприємців поклали завдання — створити модернову промисловість. Уряд підтримував підприємців як міг, гарантуючи і ринок збуту, і преміювання за вироблену продукцію, і навіть пільгове кредитування. Про це буде трохи нижче.

Російська держава значною мірою замінила собою ринок праці та збуту, брак капіталів, тим самим суттєво посприявши індустріалізації. Ця політика була суперечливою, адже держава сприяла збагаченню окремих підприємців і водночас не допускала зростання впливовості підприємців як соціальної групи.

Незважаючи на те, що курс уряду було спрямовано на активне просування індустріалізації, відповідний Департамент промисловості,

торгівлі та науки почав працювати тільки 1900 року. А міністерство торгівлі та промисловості було утворено лише 1905 року.¹ До цього часу відповідні функції виконували підрозділи міністерства фінансів і внутрішніх справ (наприклад, нагляд за ремісничими та купецькими управами). Проте питання, чи держава чула підприємницький прошарок, є відкритим. Держава значною мірою сприяла його створенню, але чи готова вона була прийняти результати цієї своєї праці? Зовсім не новою є теза, що імперія обмінювала політичну лояльність підприємництва на можливість отримувати прибутки й намагалася спрямовувати енергію нового прошарку на соціальні, культурні, освітні, благодійні, а не політичні проекти.

Безперечно, абсолютизувати роль держави — це помилково, хоча й применшувати теж. Державні інвестиції обмежувалися наявними ресурсами, але навіть ці «точкові» дії економіка відчувала. З іншого боку, саме невиробничі державні витрати виявилися зависокими — 8,2% внутрішнього валового продукту витрачалося на оборону й керування.

Утім, державні зусилля мали ефект — економіка зростала й переживала якісні зміни. Російська економіка напередодні Першої світової війни була четвертою у світі за рівнем промислового розвитку в абсолютних показниках. За 52 роки кінця XIX — початку XX ст. (1861–1913) національний дохід виріс у 3,84 раза, а на особу — у 1,63 раза. Відповідно, темпи економічного зростання стали вищими за середньоєвропейські. Від початку 1880-х рр. до 1913 року частка Російської імперії неухильно зростала у світовому промисловому виробництві (з 3,4 до 5,3%). Проте кількісне й особливо якісне відставання від європейських лідерів було очевидним.²

У 1913 році Російська імперія мала прибуток на душу населення на 50% менший ніж у Німеччині та Франції, на 80% — ніж в Англії та на 85% — ніж в Америці. За цим показником Росія суттєво відставала від Італії, Іспанії, Австро-Угорщини, тобто середньо розвинутих країн. Надзвичайно низьким був рівень національного споживання — 84% чистого національного прибутку. Високим був і рівень внутрішнього

¹ Крупенко Оксана Василівна. Промислове підприємництво у Полтавській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX — на початку XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Крупенко Оксана Василівна ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — Чернігів : 2014. — 20 с.

² Грегори П. Поиск истины в исторических данных / Пол Грегори // Экономическая история. Ежегодник. — Москва : РОССПЭН, 1999. — С. 471–492; Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX — начало XX в.): Новые подсчеты и оценки / Пол Грегори [Пер. с англ.]. — Москва : РОССПЭН, 2003. — С. 25–49.

накопичення та внутрішніх капіталовкладень.³ Усі ці чинники зумовили вузькість внутрішнього ринку й низьку купівельну спроможність більшої частини населення. Тож бідність (відносна, адже рівень життя загалом підвищувався) об'єктивно звужувала потенціал підприємництва. Економіка Російської імперії зробила суттєвий крок уперед у кількісному та якісному вимірах. Недооцінювати цього не варто, однак не слід і перебільшувати зростання, адже починала імперія майже з нуля.

Інвестиції

Державні інвестиції (прямі та непрямі) не могли апіорі повною мірою забезпечити потреби економіки, що зростає, в капіталі, хоч і були достатньо значущими в деяких її сегментах.

Так, у 1860–1870-х рр. об'єктами урядової уваги були транспортне машинобудування, рейкове виробництво та військові заводи. Підприємцям надавалися державні позички, замовлення за підвищеними цінами, премії за виробництво продукції, що забезпечувало надприбутки. Державні замовлення на продукцію провідних галузей важкої індустрії наприкінці XIX ст. досягли 45–50% обсягу виробництва⁴. Кредити Державного банку перетворювалися на постійне й безкінечне фінансування обраних галузей промисловості. За 1869–1882 рр. було видано 77,3 млн рублів неуставних кредитів, зокрема металургам і машинобудівникам — 5,8 млн рублів, цукрозаводчикам — 9 млн рублів⁵. Урядовий фаворитизм вів до зміщення природних економічних циклів, викривлення структури економіки та внутрішньої структури власне підприємницького прошарку.

У такий спосіб держава підтримувала великих українських цукровиробників, захищаючи їх інтереси й стимулюючи попит. Практика поверненого акцизу для цукрозаводчиків давала можливість отримувати надприбутки (таким чином, зокрема, гарантувалася лояльність цукрозаводчиків) й освоювати нові ринки (азійські в основному, і ця географія була вже у площині міжнародно-політичних інтересів влади). Запроваджений 1871 року як тимчасовий захід повернений акциз збільшився у 2,5 раза за кілька років. Цей чинник, помножений на податкові пільги для щойно відкритих заводів, призвів врешті до кризи перевиробництва в середині 1880-х рр. Держава знову прийшла на допомогу

³ Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX — начало XX в.): Новые подсчеты и оценки / Пол Грегори [Пер. с англ.]. — Москва : РОССПЭН, 2003. — С. 21–23.

⁴ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 56–62.

⁵ Гиндин И. Ф. Политика царского правительства в отношении промышленных монополий // Об особенностях империализма в России. — Москва : Изд-во АН СССР, 1963. — С. 86–123.

цукровиробникам: з 1 липня 1886-го було запроваджено спеціальну вивізну премію в 1 руб за кожний пуд на 8 млн пудів (131,1 тис. тонн) цукру, що вивозили на азійські ринки — на ті часи це були значні обсяги й суми. Одночасно під заставу цукру було дозволено видавати кредити. Практика надання вивізних премій тривала аж до 1891 року. Протягом 1886–1891 рр. цукровари отримали понад 6 млн рублів надприбутку⁶. Важливе значення мали регуляторні заходи уряду, зокрема, закон від 20 листопада 1895 року, спрямований на унормування виробництва цукру. Це стабілізувало ціни на цей продукт на внутрішньому ринку й зберегло конкурентоспроможність вітчизняного цукроваріння⁷.

Хрестоматійним прикладом може бути також будівництво залізниць. Російська імперія, маючи на меті в найкоротші строки спорудити максимально розгалужену мережу залізниць, віддала справу в приватні руки. Це стимулювало низку причетних до залізничної галузей промисловості. Так, тільки за 1866–1880 рр. було видано 53 концесії на приватні залізничні. До того ж 1880-го частка капіталовкладень держави становила 1,4 млрд рублів (загальна вартість 1,8 млрд), або 80%. Сума боргів товариств залізниць казні досягла 1,1 млрд рублів. Наприкінці XIX — на початку XX ст. уряд пішов шляхом надання пільг і гарантування виплат за держзамовленнями⁸.

Однак так само хрестоматійним фактом (а також і темою для тривалих дискусій) є питома вага та роль іноземного капіталу в російській індустріалізації та банківській сфері. Ось як описував ситуацію влітку 1868 року Е. Клейманн, емісар французького банку Ліонський кредит: «Конкуренція дуже жорстка як при отриманні концесій [залізничних — авт.], так і при здійсненні емісій та наданні авансів. За здобич сперечаються Англія, Німеччина, Голландія, Франція. Зважаючи на всю цю конкуренцію, уряд починає проявляти непоступливість...» Інвесторів цікавили «великі справи» — гірничодобувні та машинобудівні підприємства, операції з розміщення державних цінних паперів, гарантовані державою залізничні займи.⁹

⁶ Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Тамара Іванівна Лазанська — Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 155.

⁷ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. — Київ : Ніка-Центр, 2011. — Т. 1. — С. 569.

⁸ Палтусова И. Н. Частные железные дороги в годы предвоенного промышленного подъема (1909–1913): Автореф. дисс... к. и. н.: 07.00.02. История СССР / И. Н. Палтусова. — Москва : 1986. — С. 13–16.

⁹ Бовыкин В. Французские банки в России. Конец XIX — начало XX в. — Москва : РОССПЭН [Политическая энциклопедия], 1999. — С. 27, 33–35.

Промисловість південно-східного індустріального регіону імперії зростала тому, що її розвивав західний капітал — грошовий, інтелектуальний, менеджерський, технологічний. Російські цінні папери, з'явившись на іноземних ринках ще в дореформений час, стали помітним явищем і навіть модною формою інвестицій тільки наприкінці XIX ст.¹⁰ Друга половина 1890-х рр. — це вже справжній інвестиційний бум, який врешті змінив географічну та галузеву структури імперської економіки. Індустріальний стрибок останнього десятиліття XIX ст. розширив спектр можливих інвестицій для гравців насамперед із Франції, але не тільки. Проекти в нових промислових регіонах (передусім на Донбасі) цікавили також британців, німців, бельгійців. Тільки за останнє десятиліття XIX ст. обсяг іноземних інвестицій зріс від 215 до 911 млн рублів, тобто більш ніж учетверо. Близько 96% усіх іноземних капіталів, що осідали в українських губерніях, припадало на Францію, Англію, Німеччину та Бельгію, до того ж кожна з цих країн мала свої галузеві пріоритети.

До кінця імперського періоду Росія досягла одного з найвищих рівнів накопичення капіталу, що утворився в результаті поєднання високого рівня чистих національних заощаджень і великого притоку іноземного капіталу¹¹.

Доступність же інвестицій на внутрішньому ринку (кредити) була не надто високою. Наприклад, керівництво Ковельського відділення державного банку 1912 року вирішило надати кредит усього двом позичальникам — промислового підприємцю (власник двох склазаводів) і поміщику відповідно в розмірі 3 і 10 тис. рублів. Очевидно, що поміщик коштів потребував не для занять бізнесом, однак найбільший кредит отримав саме він.¹²

Тож почати власну справу, не маючи за душею ні копійки, було не так і просто. І дуже багато залежало від місця проживання, соціального походження, галузі. Натомість значні обсяги державних фінансових вливань й іноземних інвестицій створювали можливості для розвитку модерних капіталомістких галузей, які давали путівку в життя таким «акулам», як Самуїл Поляков чи родина Терещенків.

¹⁰ Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки. — Москва : РОССПЭН, 1997. — 328 с., С. 3–17.

¹¹ Голобуцький П. В. Іноземний капітал в Україні в 18 — на початку 20 століть // Енциклопедія історії України. — Т. 3 : Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. — Київ : 2005. — 672 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=inozemny_kapital_v_ukr_18_20_st.

¹² Прищеп О. Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. — Рівне : ПП ДМ, 2010. — С.131–132, 137.